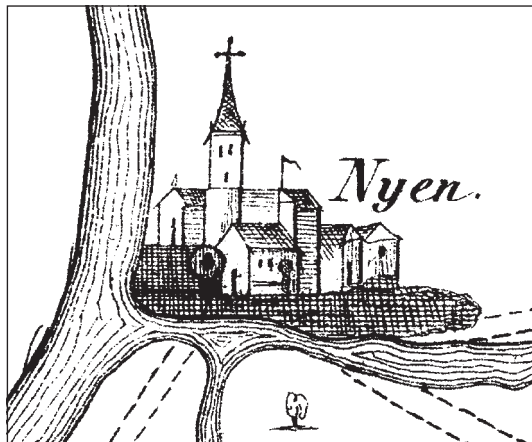

Unustatud uus linn

Piret Lotman

Nyen XVII saj. algupoole kaardil.

Plaanipärane uute linnade rajamine algas Rootsis Gustav II Adolphi ja kuninganna Kristiina valitsusajal. Nn. linnaehituspalavik oli ajendatud Rootsi merkantilistlikust kaubanduspoliitikast, mille üks tagajärgi oli (vähemalt) kolmekümne ühe linna asutamine Rootsi Kuningriigis ajavahemikul 1611–1650. Nende uute kaubalinnade seas ei mainita tänapäeval enam Nyenit, linna toonase kuningriigi ülemereprovintsis Ingerimaal, mille privileegid kinnitati 1642. aastal.¹

Privileegidekirjas põhjendati Nyenskansi kindluse juurde linna rajamist tema soodsa asukohaga kauplemiseks. Kaubalinnana rajatud Nyeni arengut on Läänemere kaubanduse kontekstis analüüsinud Enn Küng.² Käesolev põgus ülevaade on vaid lisanduseks Enn Künigi tõhusale uurimusele ja katse osutada teistelegi tahkudele selle ununenud linna elus.

Nyeni harujõe Swartebäcki (Ohta) suudmesse rajatava linna asukoht oli geograafiliselt soodne, kuid tõsiseks takistuseks linnaehitusele sai suudmeala soine pinnas. Kompaktse asustusega linna keskuseks kujunes ala jõe paremal kõrgel kaldal, Rootsi kiriku pas-

toraadi ümber. Georg Schwengeli kavandatud linnaplaan oli põhijoontes nelinurkne, nagu teistelgi sel perioodil rajatud linnadel.³ Raekoda oli algselt fassaadiga jõe poole. Pärast sõda ehitati hävinud hoone asemele linnaväljaku äärde toonase Rootsi väikelinnadele iseloomulik katuse keskosas asuva kellatorniga kaunistatud uus raekoda. Väljakut ümbritsesid jõukamate linnakodanike majad.⁴ Linna kaks ehitusmeistrit vastutasid, et kõik krundiomanikud järgiksid ehitamisel linnaplaani. Nende pädevuses oli järelevalve nii riigi- ja eramajade kui ka kõigi teede ja tänavate üle, mis pidid olema sillutatud ja puhtad. Ehitusmeistrid jälgisid ka sadamate sügavuse säilimist. Neli korda aastas – esimesel jaanuaril, esimesel mail, jaani- ja mihklipäeval viisiteerisid nad koos foogti, bürgermeistri ja kahe raehärraga linna maju, sildu, tänavaid ja sadamaid ning andsid asehaldurile ja magistraadile aru linnaehituse kitsaskohtadest ning tegid ettepanekuid hoonete ehitamise ja restaureerimise kohta. Abiks oli neile seejuures ehitusekirjutaja (byggningskrivare). 1671. aastal läks otsustusõigus tühjade kruntide ja elamu-

¹ Å. Ohlmarks, N. E. Bærendtz. Svensk Kulturhistoria. Forum AB, 1981, 1983, lk. 254–255.

² E. Küng. Nyen transiitkaubanduse keskusena Neeva jõe suudmealal 1632–1703. – Tuna 2003, nr. 1. Seegi kirjatöö on valminud dr. Enn Künigi algatusel ja suurelt osalt tänu tema lahkele abile.

³ P. E. Sorokin. Landskrona, Nevskoe ust' e, Nienšanc. Litera, S-Pb., 2001. lk.61–62; M. Hellsspong, O. Löfgren. Land och stad. CWK Gleerup Bokförlag, Lund, 1972, lk.188.

⁴ P. E. Sorokin. Landskrona..., lk. 64–65.

te üle magistraadi pädevusse, üksnes suurema tähtsusega küsimusi tuli arutada kindralkuberneriga.⁵

Privileegidekirja järgi oli uue kaubalinna rajamise eesmärk Ingerimaa kultuuri ja ülesehitustöö edendamine ning tema elanikkonna tugevdamine ja heaolu.⁶ Olgugi see fraas vaid formaalne, selle taga peitub terve probleemidekompleks. Linnakultuuri ei saa vaadelda kogu ühiskonnast eraldi seisvana. Rootsi Kuningriigis 17. sajandil asutatud linnad olid valdavalt uuselanike kooslused, mis juba isenesest oli ebakindel alus linna edukaks funktsioneerimiseks ning sageli ei suutnud uued linnad võistelda keskajast pärinevatega.⁷ Nyeni sotsiaalne tagamaa oli veelgi ebaühtlasem kui Rootsi või Soome uuslinnadel. Vastandina Nyeni täpsetele kronoloogilistele piiridele – privileegidekirja ja linna vallutamise vahemikku jääb vaid seitsekümmend aastat, kuhu kuulub ka linna vahepealne hävimine Vene-Rootsi sõjas 1656–1658 – on teda kultuuriliselt väga raske määratleda – Nyeni multikultuurne elanikkond pärines erineva identiteediga ühiskonnagrupidest. Rootsi linnaõigusel põhineva linna potentsiaalsed asukad olid valdavalt soomeugrilised ja luterlikud, osalt ka venekeelsed ja õigeusklikud, linna asutajate orienteeritus tugevale kaupmeeskonnale oli aga dominantse saksa kodanikkonna kujunemise eelduseks.

Carl von Bonsdorffi väiteil ei olnud valituse eesmärk Nyeni asutamisel Soome-Rootsi eelposti loomine Venemaa suunal, vaid jõuka kaupmeeskonna toomine linna, mis analoogselt Narva, Tallinna ja Viiburiga vahendaks Vene-Rootsi kaubandussuhteid. Nii asutamiskirja kui ka kümme aastat hiljem kinnitatud privileegidekirja aluseks oli Rootsi linnaseadus. Aastail 1642–1651 oli Nyen ka Ingerimaa ja Kexholmi kindralkubeneri residents. 1651. aastal sai residendilinnaks Narva.⁸

Linna põhielanikkonna moodustasid soomlased ja rootslased. Kõige rohkem oli Ida-Soomest – Savost ja Karjalast – pärit soomlasi. Samas oli soome-rootsi kogudus sotsiaalselt linna madalaim klass, sinna kuulusid lihtja käsitöölised ning vaid mõni üksik kaupmees. Nagu teisteski varauusaegsetes sadamalinnades, kohtas siin puuseppi, rätsepaid, kingseppi, maalreid, seppi, lukkseppi, pagareid, kangruid, klaasiseppi, nahaparkaleid, köösneid, sadulseppi, köiepunujaid, tinavalajaid, pottseppi ja teisi käsitöölisi; palju oli vooimehi, kandjaid ja paadimehi. Ingerimaa õigeuskliku elanikkonna hulgast värvatud linnaelanike arv oli väike ja vähenes veelgi pärast Vene-Rootsi sõda. Linna soome-rootsi kirikus käisid ka naabruses oleva Spasski pogosti luterlastest talupojad.⁹

Oma rahvuslikku pitserit püüdis linnale anda kaupmeestest ja mõne mainekama käsitöölase esindajast koosnev saksa kodanikkond. Arvuliselt oli saksa kogudus väike, kuid seda mitte oma sotsiaalselt mõjult. Sakslased olid linna rahaaristokraatia, kes vähemalt sajandi lõpupoole saavutas Nyenis domineeriva seisundi. Linna raehärrad olid enamasti sünnilt sakslased ja kirjad Rootsi valitsusele kirjutati saksa keeles. Võib eeldada, et saksa kodanikud olid kireva sotsiaalse tagapõhjaga. Varasemad uurijad on nimetanud Ingerimaa Rootsi Siberiks. Vaene, soine ja kidur maa pika pimedate talve ja ohtlike naabritega ei pakkunud sellist majanduslikku kindlustunnet ja värvikat vaimuelu nagu suured kaubalinnad. Siin otsisid endale kohta enamasti seiklejad või need, kes olid läinud oma kodumaal seadustega pahuksisse – inimesed, kel võis olla küll ettevõtlikkust ja kaubandusjõudu, kuid kelle haridus ja kombed polnud, vähemasti sajandi esimesel poolel, kuigi kõrgel tasemel. Carl Bonsdorffi andmeil oli Nyenis 1640. aastal 294, aasta hiljem 384 ja 1642. aastal juba

⁵ C. G. von Bonsdorff. Nyen och Nyenskans: historisk skildring. Acta Societatis scientiarum Fennicae, XVIII. Helsingfors, 1891, lk. 397–399.

⁶ RA, Livonica II: 678. Kuninganna Christina privileegid Nyenile 20.09.1642.

⁷ M. Hellsspong, O. Löfgren. Land och stad. CWK Gleerup Bokförlag, Lund, 1972, lk.182–183.

⁸ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 396.

⁹ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 408–411.

Nyeni linna maksumaksjate nimekiri 1642. aastast. Suomen Kansallisarkisto, 9656.

471 elaniku.¹⁰ Eesti Ajalooarhiivis säilitatava, 1642. aastast pärit Nöteborgi lääni maksumaksjate nimekirja järgi otsustades oli Nyeni elanike arv mõnevõrra suurem – selle järgi oli linnas arvel 232 naist ja 239 meest.¹¹ Linnas õitseng jäi 17. sajandi teise poole, mil elanike arv ulatus juba kahe ja poole tuhandeni.¹²

1640. aastal olid kodanikuõigused 67 Nyeni elanikul.¹³ Linnavalitsuse – magistraadi – liikmete arv ei olnud privileegidekirjaga kindlaks määratud, kuid Carl von Bonsdorffi andmeil oli raehärrasid viis kuni seitse. Esialgu oli linnas üks bürgermeister, 1663. aastal tekkis vajadus ka teise järele, kes määrati ametisse 1668. 1679. aastal oli Nyenil ka kolmas bürgermeister, aastail 1684–1698 oli neid taas kaks: justitiisbürgemeister ja ehitusbürgemeister. 1690. aastast on teada justitiisbürgemeister ja kaubandusbürgemeister. Kui suurlinna Stockholmi raad jagunes neljaks kolleegiumiks, siis Nyenis oli neid kaks:

üh eesotsas oli justitiisbürgemeister, kelle pädevusse kuulus kord linnas, hoolekanne vaeste eest ja eestkostesjad, teist, kelle vastutusel olid linna ehitused, sissetulekud ja väljaminekud, juhtis ehitus- või kaubandusbürgemeister.¹⁴

Linna vaimne keskus oli kirik. Rootsi riigivõimu, linna- ja kirikuvalitsuse suhted olid keerulised kogu Ingerimaal ja nendevahelised pinged peegeldusid ka Nyeni kirikuelus. Veealahkmeks erinevate sotsiaalsete grupeeringute vahel oli nende religioosne identiteet. Rootsi ja soome koguduse kirik asus linna lõunaosas, 50 meetri kaugusel jõekaldast. Esmaordselt mainitakse seda 1632. aastal seoses Henricus Martin Fattebuuri määramisega Nyeni kirikhärraks.¹⁵ Viiburi bürgemeisteri poeg Henricus Fattebuur oli õppinud Rostockis, Frankfurdis Oderi ääres ja Wittenbergis, kus ta sai filosoofiamagistri kraadi. Enne tööleasumist Nyenisse oli ta olnud Viiburi trivialekooli rektor ja toomkapiitli assessor.¹⁶

¹⁰ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 409–410.

¹¹ Suomen Kansallisarkisto, 9656. Nimekirja koopia eest olen tänulik Enn Kungile.

¹² P. E. Sorokin. Landskrona..., lk. 58.

¹³ P. E. Sorokin. Landskrona..., lk. 57. Kodanikuõigustest Ingerimaal vt. lähemalt: E. Kung. Narva kodanikkonnast 1581–1704. – Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 3(10), toim. L. Pahtma, H. Tamman. Tartu, 1998, lk. 5–57.

¹⁴ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 400.

¹⁵ P. E. Sorokin. Landskrona..., lk. 74.

¹⁶ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland. I. Lutherska stiftsstyrelsen, församlingarnas prästerskap och skollärare i Ingermanland under svenska tiden, Helsingfors, 1987, lk.185.

1634. aastal konfirmeeriti Fattebuur ka praostiks.¹⁷ Ingerimaa esimese superintendendi ametissenimetamisel Rootsi Riiginõukogus 21. juulil 1641 oli Heinrich Stahli kandidatuuri kõrval arutlusel ka Henrik Fattebuur, kes oskavat suurepäraselt venelastega suhelda. Tema eraeluline maine ei kannatanud aga igati vooresliku ja kiiduväärse Stahliga võrdlust välja.¹⁸

1679. aastal ühendati pastori surma tõttu Nyeni kogudusega Keltise pogosti kogudus. Jutulisi peeti kirikus nii rootsi kui ka soome keeles ja kirikus pidi teenima ka soome abivaimulik. Carl von Bonsdorff arvates küll spetsiaalset soomlasest abipastorit polnudki, küsimus oli vaid keeleoskuses. Nii tagandas Västerås is sündinud ja Uppsalas õppinud superintendent Johannes Rudbeckius Nyeni kirikuid visiteerides oma sünnilinnast pärit ja 1660. aastal linna rootsi koguduse kirikhärraks määratud Johannes Christerninuse¹⁹ soome keele oskamatuset pärast.²⁰ 1683. aastal määras valitsus Nyeni kirikhärraks magister Jonas Eki Stockholmi konsistooriumist, kuid superintendent Johannes Gezelius noorem vaidlustas selle, sest Ek ei osanud soome keelt, aga soome kogudus oli linna suurim. Geze-liuse ettepanekul määrati sellesse ametisse Jakob Lang, kelle emakeel oli soome keel ja kes oskas hästi ka rootsi keelt.²¹

Esimene märk selle kohta, et Nyeni sakslased tahavad luua oma kogudust, tuli ilmsiks 1640-ndate aastate algul, mil kaks saksa tudengit kutsuti saksa koguduseliikmetele kodujutlusi lugema ja piiblitunde andma. Kon-

sistooriumi nõusolekul saadeti nad kiiresti linnast välja. Rootsi-soome preestrid olid saksa koguduse eraldumise vastu, sest see tähendanuks nende tulude vähenemist.²² Superintendent pidas Nyeni saksa kodanike soovi emakeelse jumalateenistuse järele igati põhjendatuks ja palus valitsusel nende taotlus rahuldada.²³ Valitsuse 1646. aasta 31. augusti resolutsioonis vastati talle, et saksa jutlustajaid pole vaja, sest linnas on nii vähe sakslasi. Kaks aastat hiljem, pärast läbirääkimisi kindralkuberneri ja magistraadiga kutsuti siiski saksa jutlustajaks Daniel Brockhausen, kes oli olnud kaks aastat koduõpetaja kindralkuberner Mörneri majas.²⁴ Kyösti Väänäneni andmeil oli Hinterpommernis sündinud Daniel Brockhausen õppinud Greifswaldis ning olnud ka Narva saksa koguduse diakon.²⁵ Nyenis oli tema kohustuseks linna sakslaste ja läbireisivate saksa kaupmeeste teenimine sakramenditalitusega ning jutlustamine pühapäevaõhtustel jumalateenistustel, samuti iga kolmanda pühapäeva pidulik missal. Eraviisilisel kokkuleppel võis ta peale selle triviaalastmel õpetada aadlike ja kaupmeeste lapsi. Seevastu polnud tal vähimatki õigust sekkuda teiste pastorite teenistuskohustustesse või pretendeerida nende tuludele.²⁶

Nyeni sakslased aga ei kavatsenudki loobuda iseseisva koguduse asutamisest, vaid hakkasid taotlema ka oma kiriku ehitamise luba. Superintendent Heinrich Stahl toetas neid selleski küsimuses ja kuninganna resolutsiooniga 6. septembrist 1649 said nad õiguse ehitada kirik oma kulul, tingimusel, et patronaadiõigus jääb valitsusele ja kogudus konsistooriumi ülemvõimu alla. Kindlustustööde tegemise ettekäandel ei leidnud kindralkuberner aga mitu aastat saksa kiriku jaoks sobivat ehitusplatsi. Samal ajal kaebas rootsi koguduse õpetaja Erlandus Jonae Hiärne oma kirjas kirikulõhe üle Nyenis – niigi väikese koguduse kaheks jagamine võivat suurt kahju tekitada. Valitsus lahendas need apellatsioonid saksa koguduse kasuks. 16. septembril 1653 määras kuninganna Daniel Brockhauseni Nyeni saksa rahvusest koguduse pastori ja kirikhärraks palgaga sada riigitaalrit. Sama aasta 19. oktoobril kohustas kuningann-

¹⁷ SRA, Livonica II: 208. Henrik Fattebuuri kiri Tema Majesteedile 23.06.1642.

¹⁸ Svenska Riksrådets Protokoll. VIII, Stockholm, 1898, lk. 661.

¹⁹ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk.172.

²⁰ SRA, Livonica II:483. Ingerimaa superintendendi kiri juuli-august 1661.

²¹ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk.438.

²² C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 440.

²³ SRA E-732. H. Stahli kiri Axel Oxenstriernale, 8.10.1643 Nyenis.

²⁴ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk.441.

²⁵ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk. 162.

²⁶ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 441.

na kindralkuberner Erik Stenbocki leidma sobiva platsi kiriku ehitamiseks ja jälgima tööde õnnestumist.²⁷ Kiriku ehitamisest siiski sõjaeelsel ajal teateid ei ole. Brockhauseni ametisemääramine tõi kaasa koguduse ja magistraadi tüli ning viimane tühistas koguni tema kutsumise. Superintendendi arvates oli vokatsioonioigus siiski kogudusel. Samal ajal sõitis Rootsi pastor konsistooriumi loata Stockholmi, et saavutada seal saksa pastori ametikoha kaotamist Nyenis.²⁸

Kyösti Väänäneni andmeil pages Brockhausen 1. juunil 1656, mil venelased Nyenit ründasid, Narva ja naasis pärast sõda.²⁹

Enne sõda jõudis Nyeni saksa koguduse õpetajakohta pidada siiski teinegi nukravõitu teenistuskäiguga vaimulik. Tallinna kodaniku pojana sündinud, sealses gümnaasiumis ning Tartu, Königsbergi ja Rostocki ülikoolis õppinud³⁰ Michael Scholbach kutsuti 1643. aastal Narva saksa koguduse hingekarjaseks. Scholbachi äia, Narva saksa koguduse pastori Martinus Beeri surma järel kutsus Narva magistraat 1650. aastal teiseks pastoriks konsistooriumi tahte vastaselt Salomon Matthiae Tartust. Salomon Matthiae sai peagi *pastori primario*, kelle juhtida jäid kõik kirikuelu valdkonnad.³¹ Solvunud Scholbach, kes leidis, et on sellega sakellaaniks degradeeritud, jättis maha oma äsjavalminud ruumika kivimaja Narvas ja võttis vastu talle pakutud Nyeni saksa pastori koha. Otsustades selle järgi, et sõja puhkedes talle maksmata jäänud töötasu oli sada riigitaalrit, jõudis ta uues ametis olla ühe aasta. Nyeni põlemise järel oli ta aga sunnitud Narva tagasi pöörduma.³² Kuna Salomon Matthiae oli koos naise ja lastega läinud Lüübekisse sõjapakku ning saksa kogudus oli jäänud õpetajata, siis kinnitati Scholbach taas vabanenud ametikohale.³³ Mingil põhjusel ta Narvas siiski enam tööle ei hakanud, sest Kyösti Väänäneni andmeil määrati ta 1656. aasta mais Viru-Nigula kirikhärraks Eestimaa, kus ta asus järgmisel aastal oma ametikohuseid täitma.³⁴ Narva arveraamatuist pärast 1655. aastat ei ole Scholbachi nime leidnud ka Enn Küng.³⁵

Michael Scholbachist sai hiljem Virumaa ja Alutaguse praost. Võib arvata, et Ingerimaa

superintendendi ja eestikeelse kirikukirjanduse rajaja Heinrich Stahliga ei sidunud teda mitte üksnes ühine kasvukeskkond ja sarnased elulooesigad, vaid ka isiklik sõprus. Seda võib järeldada tõlgast, et Heinrich Stahl oli Scholbachi poja Benedicti ristiisa ja Scholbach omakorda Stahli poja Hinrichi vader.³⁶ Michael Scholbachi teadaolevate trükitekstide seas on ka mälestusjutlus Heinrich Stahli esimesele abikaasale Dorotheale.³⁷ Veel enam, Scholbachi halbade suhete taga Narva saksa kogudusega võisidki olla superintendendi ja magistraadi pinged. Salomon Matthiae kutsumine koguduse pastoriks konsistooriumi nõusolekuta ja ülempastoriks edutamine oli selge väljakutse superintendendile.³⁸

Nyeni saksa pastoriks kutsuti pärast sõda vahepeal Narvas elanud Daniel Brockhausen ja vaibunud tüli süttis uue hooga. 1661. aastal tagandas superintendent Johannes Gezelius ta häbematus ja sobimatus pärast. Samal aastal kutsuti ta Moloskovitsi koguduse juurde sealsamas Ingerimaal ja määrati 1663. aastal Moloskovitsi kirikhärraks. Kuid Brockhausen tagandati ka sellelt ametikohalt. Tema asemele kinnitati, sealse soome-rootsi koguduse kutsel Ingerimaale, Turust saabunud Georgius Schroderus, kes oskas hästi soome keelt.³⁹ Brockhausen, keda toetasid mõned

²⁷ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 442.

²⁸ SRA E-732. H. Stahli kiri Axel Oxenstiernale, 14.06.1653.

²⁹ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk. 162.

³⁰ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk. 271.

³¹ SRA, Livonica II: 205. Narva raad 22.08.1654.

³² SRA, Livonica II: 205. M. Scholbachi kiri 22.08.1656.

³³ SRA, Livonica II: 205. Narva rae liikmed 28.08.1656.

³⁴ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk. 271.

³⁵ E. Küng. Kes oli Christianus Krüger? – Tuna 2001, nr. 1, lk. 20.

³⁶ EAA, f. 4380, n. 1, s. 1, l. 24, 29p.

³⁷ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk. 272.

³⁸ P. Lotman. Ingermanlands kyrkliga utveckling från superintendentures inrättande till svensk-ryska kriget (1640–1657). – Studia Baltica Stockholmensia 21. Stat-kyrka-samhälle, ed. Anu-Mai Köll. Uppsala, 2000, lk. 100–102.

³⁹ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk. 162–163.

saksa kaupmehed Nyenis, kurtis konsistooriumile superintendendi ja Narva konsistooriumi poolt talle tehtud ülekohut.⁴⁰ Konsistoorium leidis tema kaebuse kohati õigustatud olevat, sest Nyeni magistraat võlgnes talle eelneva teenistusaja eest raha.⁴¹ Juhtumi lähemal arutlusel konsistoriaalkohtus tulid aga taas esile tema loendamatud tülid kõige erinevamate inimestega – aadlike ja kaupmeestega, vaimulike ja ilmalikega, sakslaste ja rootslastega ning “algusest saadik rahutu ning pastorile sobimatu eluviisiga inimese” jätkamist vaimulikuna Ingerimaal ei peetud enam võimalikuks.⁴² Brockhauseni edasisest saatusest on teada vaid, et 1664. aasta aprillis on ta kirjutanud kirja Uppsala peapiiskopile.⁴³ Samal aastal on Daniel Brockhausenist saanud kirikuõpetaja Vaivaras, kus ta 1671. aastal suri.⁴⁴

Nyeni saksa koguduse kirikhärraks määrati 1662. aasta oktoobris Rostockist pärit ning Rostockis ja Königsbergis õppinud magister Henricus Frisius.⁴⁵

Frisiuse konfliktidest rootsi kogudusega teateid ei ole, küll aga tema järeltulija magister Joachim Meincke omadest.⁴⁶ Wismaris sündinud, Rostockis ja Leipzgis õppinud magister Meincke alustas oma karjääri Ingerimaal Narva saksa koguduse kirikuõpetajana. Tema teravad ja solvavad jutlused viisid linnakodanikud niikaugemale, et 1668. aastal otsustasid nad ta omavoliliselt vangistada. 1671. aastal pagendati see “iseäranis rahutu” mees Nyeni kirikhärraks. 1683. aastal kutsuti Meincke Moskvasse saksa sõjaväekoguduse juurde, kus ta jätkas tülitsemist koguduseliikmetega ja oli tuntud oma ametlikesse kõne-

desse osavalt põimitud pahasoovlike näidetega argielust.⁴⁷

Kiriku ehitamine, sedapuhku juba nii rootsi kui ka saksa kogudusele, kerkis taas päevakorda pärast Vene–Rootsi sõda. 1671. aastal valminud kirik oli mõlemale kogudusele ühine.⁴⁸ Ühine kirik tõi kaasa tüli superintendendiga patronaadiõiguse, s.t. otsustusõiguse pärast nii vaimulike ametisse kutsumise kui ka kinnitamise ja muudegi kirikuvalu valdkondade üle. Eriti teravaks muutus tüli superintendent Petrus Bångi ametiajal, kes tegi suuri pingutusi, püüdes ühtlustada Ingerimaa luterlikku kirikut, lähtudes seejuures Rootsi praktikast.⁴⁹ Teoloogiadoktor Petrus Bångi sära-va isiksuse olid kujundanud õpingud Põhja-maade, Saksa ja Hollandi tuntud ülikoolides. Enne Ingerimaale tulekut oli ta olnud kirikhärra Rootsis ja Soomes ning Turu ülikooli professor ja riiginõukogu liige. Erilise kuuluse oli ta pälvinud aga kirikuajaloolasena, olles Rootsi esimese süstemaatilise kirikuajaloo autor.⁵⁰ Arvatavasti 1678. aastast pärinev Narva rootsi koguduse palvekiri valitsusele sisaldab taotluse määrata Petrus Bång Ingerimaa superintendendiks, sest “nii õpetatud meest on hädasti vaja siia maale, kus erinevad rahvused ja religioonid põrkuvad”.⁵¹ Saksa ja rootsi koguduse tüli tagamaad ei peitu mitte üksnes võimuvõitluses ja majandushuvides, vaid ka kirikutraditsiooni erinevas arengus nende emamaal. Kuigi Rootsi reformatsioon oli olemuselt luterlik, kulges tema organisatsiooniline areng iseseisvalt, säilitades ajaloolise kontinuiteedi keskaegse kirikuga.⁵² Rootsi liturgias oli säilinud palju rohkem katoli-

⁴⁰ SRA, Livonica II: 644. Brockhauseni kaebus 21.05.1663.

⁴¹ SRA, Livonica II: 644. Konsistooriumi reageering Bruchhauseni kaebusele 21.05.1663.

⁴² SRA, Livonica II: 483. Narva, 5.08.1663.

⁴³ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk.163.

⁴⁴ Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihefolge. Zusammengestellt von H. R. Paucker. Reval, 1849, lk.156. Leksikonis on kasutatud nimekuju Daniel Bruchhausen. Selle tähelepaneku eest võlgnen tänu dr. Vello Helgile.

⁴⁵ K. Väänänen. Herdaminee för Ingermanland, lk. 192.

⁴⁶ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 444.

⁴⁷ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk.238.

⁴⁸ P. E. Sorokin. Landskrona..., lk. 65.

⁴⁹ A. Isberg. Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704. Uppsala, 1973, lk.75.

⁵⁰ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk.167.

⁵¹ SRA, Livonica II: 208. Narva rootsi koguduse kiri. Dateerimata (1678?).

⁵² E. Rhode. Studier i den Svenska Reformationstidens liturgiska tradition. Uppsala, 1917, lk. 1.

kuelemente ja erinevusi oli ka kirikukalendris. Näiteks Ingerimaa rootsi kirikuis kandis pastor missarüüd ning armulauda võeti vastu põlvili.⁵³

Nyeni visiteerimise järel 1680. aastal on superintendent pikas valitsusele saadetud kaebekirjas arvustanud Nyeni saksa kogudust, kes pole mitte üksnes omavoliliselt võtnud endale patronaadioiguse kiriku üle, vaid eirab üldse piiskopi korraldusi.⁵⁴ Vastuseks kurtis magistraat omakorda superintendendi pärast, kelle ambitsioonid olevat läinud nii kaugele, et ta kohtlevat raehärrasid nagu tühiseid külalpreestrid. Nimelt soovis superintendent Narvas ja Nyenis läbiviidud üldvisitatsiooni ajal eksamineerida kõiki kodanikke, tegemata vahet talupojal ja linnakodanikul. Mõistagi mitte selleks, et nende usuteadmisi järele proovida, vaid oma autoriteedi kehtestamiseks ja kodanike alandamiseks.⁵⁵ Superintendendi jõuproov saksa kogudusega päädis tema pühitsemisega Viiburi piiskopiks 1682. aastal. Carl Bonsdorffi sõnul häabus seejärel kirikutüli iseenesest.⁵⁶

Rootsiaegse Ingerimaa suurim pingekolle – õigeusklike konverteerimine luteri usku – seevastu Nyeni elus arvatavasti kuigi märgatav polnud. Nyenis vene kirikut ega preestrit ei olnud, vähesed õigeusklikud käisid linnas vastas Neeva vasakul kaldal asuvas vene kabelis Spasski pogostis Vorompoli külas.⁵⁷

Esimesed teated kooli kohta Nyenis pärinevad 1632. aastast, mil kuberner Johan Skytte

määras preester Henricus Fattebuuri Nyeni kooli “pedagoogiks ja praeceptoriks” – kohustades teda õpetama noortele igasuguseid keeli, eriti saksa keelt.⁵⁸ Koolimaja asus kirikuaias pastoraadi kõrval.⁵⁹ Väänäneni järgi nimetati kuninglikus määruses 27. augustist 1634 seda vene kooliks. Koolmeistrit kutsuti rektoriks ja neid on ajavahemikust 1634–1641 teada kaks: arvatavasti Viiburist pärit Johannes Henrici Porthan ja Västeråsis sündinud Petrus Andreae.⁶⁰ Carl Bonsdorffi väitel oli 1635. aastal eestkostevalitsuses kõne all olnud venekeelse piibli annetamine Nyeni vene koolile.⁶¹ Kari Tarkiainen oletab, et vene kooli nimetus johtus Henrik Fattebuuri vene keele oskusest.⁶²

1635. aasta 2. oktoobril kaebasid Viiburi piiskopkonna preestrid, et Ingerimaal Nyenskansis on rajatud kool, millest erilist kasu loota pole, küll aga laostab see Viiburi katedraaliskooli. Nende ettepanek, mille valitsus tagasi lükkas, oli kool maha lammutada.⁶³ Kui vaadata Nyeni koolipoiste nimekirja 1640. aastast, on nende mure mõistetav. 39-st soome või rootsi nime kandvast poisist on 12 pärit Viiburist.⁶⁴ Järgmisest aastast säilinud nimestik jagab poisid kolme klassi vahel. Koolipoiste nimedest ei ole ükski slaavipärane, mis põhjendab ka vene keele kadumise õppinete hulga.⁶⁵

1641. aasta sügisel on aga superintendent Heinrich Stahl oma aruandes valitsusele kirjutanud, et Nyenis on küll kool, kuid et kool-

⁵³ RR, Livonica II: 202. H. Stahli ja E. Alboiguse kiri.

⁵⁴ SRA, Livonica II: 202. Petrus Bång kuningale.

⁵⁵ SRA, Livonica II: 207. Nyeni bürgermeister ja raad, 5.02.1681.

⁵⁶ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 443–445.

⁵⁷ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 438.

⁵⁸ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 446.

⁵⁹ P. E. Sorokin. Landskrona..., lk. 74.

⁶⁰ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk. 46.

⁶¹ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 450.

⁶² K. Tarkiainen. Venäjätulkit ja slavistikaan harrastus Ruotsin valtakunnassa 1595–1661. – Historiallinen Arkisto. Toimittanut Suomen Historiallinen Seurakunta. 64. Helsinki, 1969, lk. 43. (Nii käesoleva kirjatöö kui ka kõigi teiste Ingerimaad puudutavate kirjutiste puhul olen väga suur tänuvõlglane dr. Kari Tarkiaise ees, kes on mind abistanud nõuannete, trükiste ja koopiatega Rootsi Riigiarhiivis.)

⁶³ Prästerkapets besvär och Postulata av Viborgs stift, 2 okt. 1635. – Finska prästerskapets besvär och K. M. därpå givna resolutionen. Jyväskylä, 1892, lk. 31.

⁶⁴ EAA, f. 278, n. 1, s. XXIV:82, 427–428p.

⁶⁵ Samas, l. 428, 428p. Needki nimestikud on Enn Küngi leid.

meister on olnud terve aasta haigevoosis, on sealne noorus hooletusse jäetud.⁶⁶ 1642. aasta algul kirjutas Stahl, et kavatseb rajada ka Jamosse, Coporjesse ja Nöteborgi ühe õpetajaga lastekoolid, Ivangorodi kolme ja Nyenisse nelja õpetajaga kooli ning kõik nad peavad palga kõrval saama ka vaba elamise ja korteri.⁶⁷

1642. aastal kujundati Nyeni kool ametlikult ümber triviaalkooliks. Õpetati samu aineid mis Narva triviaalkoolis, välja arvatud kreeka ja vene keelt ning teoloogiat. 1643. aastal oli Nyeni koolis ametis juba kolm õpetajat.⁶⁸ 1649. aastast on teada, et koolis õpetati loogikat, retoorikat, poeetikat ja grammatikat.⁶⁹ 1640-ndaist aastaist on andmeid ka juba väikese saksa kooli kohta Nyenis.⁷⁰

Koolitööks oli tarvis õpikuid, raamatuid vajasis Ingerimaa vaimulikud ja küllap ka linnakodanikud. Sirje Lusmägi on leidnud Narva kirikuraamatukogu koostist uurides selle 16. ja 17. sajandist pärinevates köidetes tolleaegsete linnakodanike omanikumärke. Ingerimaal sel ajal raamatuid ei trükitud.⁷¹ Luba asutada Narva trükikoda, kus oleks kasutusel nii rootsi, ladina kui ka vene tähed, taotles Heinrich Stahl juba oma paljutsiteeritud 1643. aasta suvel läkitatud kirjas valitsusele.⁷² Trükikoda asutati Narvas aga alles päris sajandi lõpul – Johann Köhler sai trükiprivileegi 22. juunil 1695 Karl XI-lt.⁷³ Ka Viiburis oli trükikoja asutamine olnud päevakorral juba sajandi keskpaigast alates, kuid alles energiline piiskop Petrus Bång suutis 1689. aastal selle avamisega toime tulla.⁷⁴ Raamatu teekonda Nyenisse Vene-Rootsi sõja eelsel ajal on võimalik rekonstrueerida raamatukaup-

Nyeni kooliõpilaste nimekirja 1640. aastast.
EAA, f. 278, n. 1, s. XXIV:82, l. 428

mees Peter Tilemann Hube palvekirja alusel. 1651. aastal tuli ta Theobaldus Brummersi kutsel Ingerimaale ning elatus raamatute müümisest Tartus ja Nyenskansis, mis oli “tema parim elatusallikas”. Et Tartu oli aga vaenlase käes ja Nyenskans tuhaks põlenud, siis ei olnud tal enam siinmail võimalik oma ametist ära elada. Lahkumast – kas siis Stockholmi või Lüübekisse – takistas teda kodanikuvanne, millest vabastamist ta paluski, kohustudes samal ajal linnu raamatutega edasi varustama.⁷⁵ Gotlandi lähedal madalikule jooksnud laevaga seotud 1655. aasta kohtuasjast selgub, et Hube tõi oma raamatuid Lüübeki kaudu Nürnbergist.⁷⁶ Kindlasti polnud Hube ainuke selle maanurga raamatukaup-

⁶⁶ SRA, Livonica II: 202. H. Stahli kiri 22.09.1641.

⁶⁷ SRA, Livonica II: 202. H. Stahli kiri 27.02.1642.

⁶⁸ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk. 46.

⁶⁹ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 450.

⁷⁰ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 450.

⁷¹ S. Lusmägi. Über die Bücher aus der Kirchenbibliothek zu Narva in der Estnischen Nationalbibliothek. – ABNE VII, Herausgeber Piret Lotman. Tallinn, 1998, lk. 56.

⁷² Livonica II: 644. Henrik Stahl 9.08.1643.

⁷³ EAA, f. 1664, n. 2, s. 199, l. 11.

⁷⁴ P. Laasonen. Piispaalliset kirjapainajat Johannes Gezelius ja Petrus Bång. – Kirja Suomessa. Helsingin yliopiston kirjasto. Helsinki, 1988, lk. 109.

⁷⁵ EAA, f. 1646, n. 2, s. 199, l. 1. Kodanikuseisusest loobumise protseduuri vt. lähemalt: E. Küng. Narva kodanikkonnast, lk.38–39.

⁷⁶ EAA, f. 1646, n. 2, s. 578, l. 1–36.

mees. Ühes dateerimata kirjas Narva raele kaebab ta Jürgen Walde peale loata kalendrimüügi pärast, mistõttu temal rohkem kui sada kalendrit on muutunud makulatuuriks.⁷⁷

Vene–Rootsi sõja järel tugevnes saksa kodanike mõjuvõim tuntavalt. Bonsdorffi andmeil lubas Rootsi valitsus 1666. aastal magistraadile, et kui keegi esitab Nyeni vastu kaebuse, ei otsustata küsimust enne, kui bürgermeister ja raad on saanud võimaluse oma-poolseks selgituseks.⁷⁸ 1671. aasta kuninglik resolutsioon andis magistraadile õiguse inspekteerida kooli ja viia seal mõni kord aastas läbi inspeksioone, samuti kutsuda ise ametisse kooliõpetajaid, keda pidas sobivaks noorsoo kasvatajaks. Konsistooriumile jäi õigus neid üle kuulata, ta võis neid ka tagasi lükata, ei tohtinud aga ise vakantseid õpetajakohti täita.⁷⁹ 1680. aasta visitatsioonil kritiseeris superintendant Bång teravalt Nyeni saksa kooli, pidades ebaõiglaseks, et saksa kooli õpetajale makstakse 100 riigitaalrit, kuigi tal on ainult 12 õpilast, sel ajal kui rootsi kooli õpetaja tasu on peaaegu olematu, kuigi õpetab 80 koolipoissi. Jäik vahetegemine kahe kooli vahel ei olnud tema arvates samuti otstarbekas, juba keeleoskuse arendamiseks olnuks hea, kui noored tund või paar päevas veedaksid koos.⁸⁰ Taoline häbematus ajendas Nyeni raadi omakorda kaebama kuningale superintendant Petrus Bångi peale, kes olevat mitte üksnes rikkunud nende patronaadiõigust kooli ja kiriku suhtes, vaid kasutanud ka saksa kooli rahalisi vahendeid rootsi kooliõpetajate paljaks.⁸¹

Petrus Bångi järeltulija, superintendant Johannes Gezelius leidis, et kooliolud tema piiskopkonnas, eriti Nyenis on paranenud.⁸²

Gezelius tegi valitsusele ettepaneku (mille too küll tagasi lükkas), et Nyenis võiks linna sobivat asukohta ja eriti odavaid ülalpidamiskulusid arvesse võttes edendada ka akadeemilist haridust. Tema nägemuses võinuksid sinna asuda kaks haritud ja tuntud lektorit. Neist üks õpetaks dogmaatikat ja eksegeesi ning kreeka ja heebrea keelt, teine ladina keelt ja loogikat koos ajaloo ning matemaatika elementidega. Parimad Narva või Nyeni kooli lõpetajad saaksid sel moel vajaliku ettevalmistuse kas vaimulikuametiks või ülikooli astumiseks.⁸³

Sajandi lõpus oli Nyeni kool Pjotr Sorokini andmeil linna kõige suurem ühiskondlik hooneline ning seal õppis 116 last.⁸⁴ Nyeni saksa kooli viimane rektor Joachim Donner tuli Nyenisse Lüübekist 1693. aasta mais ja asutas seal kümne õpilasega – kuue poisi ja nelja tüdrukuga – kooli, kus õpetas lugemist, kirjutamist ja arvutamist. 1694. aasta augustis võttis ta üle sealse saksa kooli, mis oli samuti segakool.⁸⁵ Bonsdorffi andmeil õppis seal 1694. aastal 16 poissi ja 12 tüdrukut ning 1697. aastal 33 poissi ja 12 tüdrukut.⁸⁶ Rahutute aegade saabudes suundus Donner Viiburi ja sealt edasi Helsingisse. Helsingi põlemise järel 1710. aastal sõitis ta koos oma perekonnaga Stockholmi, kus suri 1748. aastal jõuka kaupmehena.⁸⁷

Kuigi 1679. aasta resolutsiooni kohaselt olid linnaametnikud vabalt valitavad – kõne alla ei tulnud mõistagi keegi, kes polnud luteri usku – ja eelisõigus oli rootslastel,⁸⁸ oli tegelik võim selleks ajaks linnas saksa kodanikel. 1681. aastal väidab Nyeni raad kirjas Rootsi kuningale, et võib puhta südametunnistusega tõdeda, et neil ei ole väärkujujtlusi rahvuste erinevusest ning nad on alati hea seisnud kõi-

⁷⁷ EAA, f. 1646, n. 2, s. 199, l. 6.

⁷⁸ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 447.

⁷⁹ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 448.

⁸⁰ SRA, Petrus Bång kuningale. Livonica II: 202.

⁸¹ SRA, Livonica II: 207. Nyeni linna bürgermeister ja raad. 5.02.1681.

⁸² C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 447.

⁸³ C. Öhlander. Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland. Ett bidrag till svenska kyrkans historia åren 1617–1704. Uppsala, 1900, lk. 187–188.

⁸⁴ P. E. Sorokin. Landskrona..., lk. 74.

⁸⁵ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk. 175.

⁸⁶ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 448.

⁸⁷ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk. 175.

⁸⁸ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 399.

gi kodanike ühtsus- ja usaldustunde eest. Tõsi olevat siiski, et see piirilinn saab edeneda üksnes tänu siia asunud võõramaistele kaupmeestele, eriti kui nad on tulnud Saksamaalt või Hollandist.⁸⁹

Kui Narva kaupmeeskonna võimukus toetus ammustele kaubandustraditsioonidele ja vana rikkuse väärikusele, siis Nyeni näite varal on võimalik jälgida, kui olulist rolli mängis uus kaubanduskapital mitte üksnes linnasisestes, vaid ka linna ja riigi vahelistes võimuhetes.

Carl Bonsdorff lõpetab oma Nyeni ajaloo kirjelduse tõdemusega, millega tuleb põhijoontes leppida ka tänapäeval: kui tahame kindlaks määrata Nyeni koha ajastu kultuuriskaalal ja võrrelda teda teiste paikadega, peame tunnistama, et meie allikad on ebapiisavad.⁹⁰ Autor kahetseb ka korduvalt, et me ei suuda rekonstrueerida linnaelanike mentaliteeti, omavahelisi pingeid ja argimuresid ehk teisisõnu tunnetada selle paiga ja aja hingust.

Päris lootusetu see siiski pole. Nyeni kaupmeestest on jäänud nende kaebekirjad ja Rootsi kuningavõimust Ingerimaal kaunis legend. Kronose hammastele on kõige kindlamini vastu pidanud Nyenis elanud ja töötanud vaimulike sulest pärinevad trükitekstid, mida säilitatakse mitme Läänemere regiooni raamatukogu haruldaste raamatute osakonnas. Nyeni esimene kirikhärra Henrik Fattebuur on jätnud oma jälje eeskätt ka soomekeelse anonüümse katekismuse arvatava üllitajana Viiburis 1630-ndail – 1640-ndail aastail.⁹¹ Nii temalt kui ka teistelt on säilinud ajastuomaseid õnnitlus- ja mälestuskõnesid, disser-

tatsioonid ja juhuluulet. Näiteks Benjamin Krookilt, kes oli Nyeni kirikhärra 1666. aastal, on säilinud juhuluulet tema eluperioodist Tartus. Tema poeg Johannes Krook, kes on kirjutanud dissertatsiooni “I de verborum differentiis”, on sündinud juba Nyenis.⁹² Tartus publitseeritud ladinakeelne luuletus on Erlandus Jonae Hiärnelt, kes oli Nyeni kirikhärra aastast 1648.⁹³ Aeg on korvanud Erlandus Hiärnele ka tema allajäämise saksa linnakodanikele. Kahe tema Nyenis sündinud lapse, Thomase ja Urbani saavutused on osutunud vastupidavamaks Nyeni linna uhkeist kivihooneist, mille vene tsaar Peeter I laskis maa-tasa teha. Erlandus Jonae poeg Thomaski on kirjutanud rootsikeelset luulet, järelpõlved tunnevad teda aga ajalookirjutajana.⁹⁴ Ometigi on Thomas vaid Urban Hiärne (1641–1724) vähetuntud vend.⁹⁵

Arstina ja loodusteadlasena kuulsust kogunud Urban Hiärne on avaldanud ka ilukirjanduslikke töid. Tema tragöödia “Rosimunda”, lühiromaan “Stratonice” ja tähelepanuväärne hulk luuletusi on tuntava biograafilise varjundiga, lisaks on ilmunud ka Urban Hiärne enda sulest pärit elulugu.⁹⁶ Kuigi Hiärne valis noorukieas kogetud sõjaõuduste mõjul oma edasiseks õpingupaigaks Uppsala ülikooli, kus oli magistrikraadi saanud ka tema isa, ega naasnud enam Ingerimaale, peaks Nyeni 17. sajandi suurima kirjaniku töödese süüvimine lisama veidigi valgust ja värve ka tema kadunud sünnilinnale.

⁸⁹ SRA, Livonica II: 207. Nyeni linna bürgermeister ja raad 5.02.1681.

⁹⁰ C. G. von Bonsdorff. Nyen och..., lk. 450.

⁹¹ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk.185; C. Öhlander. Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland, lk. 68.

⁹² K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk. 218–219.

⁹³ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk. 296.

⁹⁴ Ehst-, Lyf- und Lettländische Geschichte (in siebb Bücher, bis 1621), Collecta betreffend die Liefländische Historien und was zu deren Erklärung nötig. Aus vielen Autoren, die man nicht leichtlich bekommen kann, zusammengetragen. – Vt.: Allgemeines Schriftsteller und Gelehrten lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland. Bearbeitet von Johann Friedrich von Recke und Karl Edward Napiersky. Zweites Band. Bey Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn, Mitau, 1829, lk. 293.

⁹⁵ A. I. Gipping. Neva i Nienšanc. S-Pb., 1909. lk. 242.

⁹⁶ U. Hiärne. Samlade dikter. Utgivna av Bernt Olsson och Barbro Nilsson. Svenska Vitterhetssamfundet, Stockholm, 1995, lk. 7–8.